

ISSN 1451-5415

Г О Д И Ш Њ А К

ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Година XX, број 8

Филозофски факултет у Нишу
Ниш, 2006.

Јованка Радић (Београд)

НЕУТРУМ ИЛИ СРЕДЊИ РОД – ТЕРМИН, ЗНАЧЕЊЕ И ФУНКЦИЈЕ У ЈЕЗИЧКОМ СИСТЕМУ*

Сажетак: У раду се разматрају последице употребе неадекватно начињеног термина *средњи род*, као и приступ категорији рода, посебно средњег рода у савременим граматикама. Уместо уобичајеног трочланог система, у граматичкој категорији именичког рода се издваја двочлана опозиција привативног типа: 1. обележени опозитни пар чији чланови могу бити у координацији са семом пол (м.р. : ж. р.), и 2. необележени члан којим су уобличене именице без семе пол у свом садржају (ср.р). Захваљујући неутралности на податак о полу, тзв. средњи род преузима у језичком систему низ других граматичких функција, које нису у непосредној вези са именичким речима и именичким родом.

Кључне речи: род, пол, средњи род, термин, значење, функција, граматике, настава.

Разумевање језичких појава често је у тесној вези са њиховим именовањем и дефинисањем.¹ То се пре свега односи на случајеве када термин чине лексеме присутне у општејезичкој употреби. Садржај тих

* Рад је писан у оквиру пројекта 148001 *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије. Изводи из текста су прочитани на Шеснаестом конгресу Савеза славистичких друштава Србије и Црне Горе, октобра 2005. у Врњачкој Бањи.

¹ Иако је Сосирово учење направило преокрет у општој лингвистици, оно углавном није налазило одјека у конкретним граматичким пословима. У вези са нашом темом, издвајамо два његова става: „Материјална јединица постоји само кроз смисао, кроз функцију која му је поверена; ово начело је од посебне важности за познавање ужих јединица, баш зато што смо склони да поверујемо да они постоје на основу своје чисте материјалности“ (Сосир 1977: 217); или, „Наше је мишљење да познавање једне појаве или једне операције ума претпоставља претходно дефинисање неког термина; не случајно дефинисање /.../, већ доследно дефинисање које полази са неког места које се налази на некој основи, ја не кажем апсолутној, али изабраној намерно као да је то константна и централна основа целог система“ (Сосир 2004: 32).

појмова се, сходно значењу лексеме у свакодневној употреби, често сужава, а успут се и релативизује потреба постављања егзактних критерија при дефинисању таквих појмова. Чини се да ту судбину има управо *категорија рода* у језику, а посебно специфични појам *средњи род*.

Руковођена проблемима који се у вези са тим појављују у настави српског језика на различитим образовним нивоима, изнећу неке кључне дилеме и неусаглашености у приступу појму *средњи род*, а потом и понудити одређена решења.

I. У уџбеницима и приручницима који се баве разматрањем српског језичког система, у целини или у појединостима, међу које укључујемо граматике настајале на српско-хрватском простору (Београд, Загреб, Сарајево), као и приручнике за млађе и старије разреде основне школе, - категорија рода је доста неуједначено представљена. Та скала се креће од описивања рода као трочланог средства конкорданције, са занемарљивим семантичким потенцијалом, преко најчешћег издвајања трочланог природног и трочланог граматичког рода, до ређих класификација са двочланим природним и трочланим граматичким родом. При свему овоме се у већини граматика род, број и падеж доводе у исту раван. У малом је броју граматика род јасно издвојен као посебна, класификациона категорија, битно различита од броја и падежа (в. Радић 2004).

Издвојићу делове у којима се објашњава категорија рода код именица, пре свега поткатегорија *средњи род*:

- „Имена младих живих бића, мада су она по природи или мушког или женског рода, ипак имају унеколико друкчије облике од именица оба ова рода [м. и ж.]. А уз њих атрибут увек има посебан облик. Зато се за ове именице каже да су средњег рода, иако по природи, поред мушког и женског, нема трећег рода“ (Стевановић 1975: 178).

- „Граматичка категорија рода именица изражена је разликама заснованим на разликовању полова бића у природи. Тако су:

а) именице: *отац, син, брат, дед, учитељ; коњ, вук, лав* - мушког рода, јер означавају бића мушког пола;

б) именице: *жена, мајка, сестра, баба, учитељица; вучица, крава, кокошка* - женског рода, јер означавају бића женског пола;

в) именице: *дете, теле, пиле, маче; чедо* - средњег рода, јер означавају млада бића, која - према глобалном утиску - немају уочљиво развијене одлике мушког/женског пола“ (Станојчић-Поповић 2002: 78).²

- „Род је у вези са особинама човека и виших животиња: именицама мушког рода обележавају се мушка жива бића, женски род се односи на женска жива бића, а средњи на недорасла бића, младунчад. То је природни род: *човек - жена – дете*“ (Симић 1996: 112). За остале именице се констатује да имају „граматички род“, али „*немају значење рода*“ (Исто).

- „Род је особина именице да придјеви и замјенице које је изближе одређују имају само један од могућа три облика: који се називају *м у ш к и, ж е н с к и и с р е д њ и р о д*, нпр. *Коњ је брз. И кобила је брза. Ждријебе није брзо*“ (Барић/Лончарић 1979: 67). Следи дефиниција: „Род је граматичка категорија која се очитује у слагању именица с придјевним ријечима“. Накнадно се додаје да је „мушки и женски род донекле везан и уз значење ријечи“ (Исто: 68), док се значење средњег рода не коментарише.

- „Груписање именица у нашем језику у три рода у неким случајевима (односно у суштини) заснива се на њиховом стварном значењу. [...] Род именица који се заснива на разликама бића у природи назива се природни род. Према томе, неке именице мушког и женског рода имају природни род. Средњи род није природни род. Зашто? У именица које значе бића средњег су рода оне које значе млада бића (дијете, јагње, пиле и сл.). Млада бића не манифестују се изразито ни као мушко, ни као женско, па отуда и назив средњи род (у латинском: *neutrum*). Према томе средњи род није природни, већ граматички род /.../. Дакле, у нашем језику неке именице имају природни род (мушки или женски), а неке граматички род (мушки, женски или средњи)“ (Миновић-Ајановић 1981: 88).

- „Род код именица је друкчија врста категорије [у односу на род придева, Ј.Р.], коју називамо класификациона категорија: једна именица је већ сама по себи неког рода“ (Николић/Станојчић/Кликовац 1997: 32). Запажа се да су „граматички род именица и пол особа које те именице означавају међусобно повезани: особе мушког пола означавају се именицама прве врсте граматичког мушког рода [...], а особе женског пола – именицама треће врсте (*жена, девојка, старица, учитељица*). Према томе, именице које означавају особе имају и **природни род**, одређен полом те особе“ (Исто: 35-36). Средњи род се у ова разматрања не укључује.

- „Поред тога што све именице имају граматички род (зато што се мењају по одређеној деклинацији) неке именице имају и **природни род**: то су

² У вези са овим примерима се за сва три рода констатује да имају „значење природног рода“, а да именице са значењем предмета и појава имају граматички род (Исто).

именице које означавају бића. Тако су именице *дечак, младић, мушкарцац, старац, војник, морнар* итд. природног мушког рода, зато што означавају бића мушког пола; именице *девојка, жена, старица* итд. природног су женског рода, зато што означавају бића женског пола; а именице које означавају млада бића, код којих пол још није важан, као што су *дете, иштене, теле, маче* итд. – јесу „природног“ средњег рода“ (Кликовац 2002: 65).

- „Граматичка особина РОДА подразумејева разликовање *мушког, женског и средњег рода* код именица и других именских ријечи. Као једине самосталне ријечи, именице имају свој сопствени род. Свака именица је или мушког, или женског, или средњег рода. А род именица може бити или *природни* (када се одређује према полу, као на примјер: *момак, девојка, мушкарцац, жена, син, отац, мајка, кћерка*) или *граматички* (када се одређује према наставку, као на примјер: *књига, уџбеник, роман, пјесма, писмо, друштво* и сл.). Најчешће именице различитог рода имају различите облике. Понекад, међутим, именице истог облика имају различит род (као на примјер *Јовица и Милица, град и варош, смисао и мисао* и сл.)“ (Ковачевић/Савић 2005: 76).

- „Према граматичкој категорији РОДА именице и све друге именске речи деле се на мушки, женски и средњи род. Род може бити природни (*младић, девојка*) и граматички (*сто, грана, злато*)“ (Летић 2005: 69).

- У једној основношколској граматичкој категорији род се имплицитно доводи у везу са значењским категоријама именица: „Разликују ли све врсте именица род? Могу ли властите именице имати и мушки и женски и средњи род? [...] Могу ли заједничке именице имати сва три рода?“ и сл. (Ковачевић/Тешановић 2005: 28-29).

- „Ријечи средњег рода означавају младо биће којему не треба истицати пол (*дијете, јање, пиле*), затим многе ствари и појаве које у природи немају пола“ (Тежак/Бабић 2003: 92).

- У приручницима за млађе разреде основне школе бележимо у основи сличне информације, каткад исцрпније од оних у уџбеницима за старији узраст: „Бића у природи разликују се по роду. Нека су мушког рода: *отац, човек, петао, патак, во. Мајка, жена, бака, кокошка, патка* су бића женског рода. За дете, као и за младунче животиње, кажемо да је средњег рода“ (Јовановић 1999: 65). У уџбенику граматике за исти, 2. разред, запажа се и да „речи *дете, пиле, јагње, маче, ждребе* не показују о ком је роду (полу) реч, па се зато каже да су средњег рода“ (Јовановић/Милатовић 1999: 56).³ Сличне информације нема у уџбенику за 3. разред, где се на исту раван

³ У *Српском језику* за школску 2005/2006. годину (за исти, 2. разред) не уводи се појам *род* (Јовановић 2005).

стављају именице *човек, жена, дете*, односно наводи кратка констатација: „Именице имају три рода: мушки, женски и средњи род. [...] Уз именице мушког рода стоји реч *тај*. Уз именице женског рода стоји реч *та*. Уз именице средњег стоји рода *то*“ (Милатовић/Јовановић 2005: 19). У уџбенику за 4. разред имплицитно се констатује да је именицама *петао, кокошка, пиле* „сама природа одредила род“ (Николић/Николић 2000: 30). На сличан се начин представља род и у новијем уџбенику за исти разред: „Кад род именца одређујемо на основу пола бића означених именицама, говоримо о природном роду. Природни род може бити мушки, женски и средњи“ (Драгићевић 2005: 22). Они који су школске 2005/2006. године српски језик учили по уџбеницима Народне књиге и Креативног центра, добили у другом разреду сасвим другачије информације. На једном се месту констатује да именице *беба* и *теле* означавају млада бића оба пола, па су стога „мушког и женског природног рода“, односно, да су природни родови мушки и женски, а граматички мушки, женски и средњи. Иначе, тамо се не прави разлика између термина *род* и *пол* (Вуксановић 2005: 97). У уџбенику Креативног центра род је представљен као искључиво граматичко обележје именица: „Именице могу бити мушког, женског и средњег рода. Уз именице мушког рода може да стоји реч *тај*, уз именице женског рода реч *та*, а уз именице средњег рода *то*“ (Читанка за други разред: 101).⁴

II. Као посебна, граматичка категорија, неповезивана са тзв. *онтолошким категоријама* чији су спискови бивали преокупација филозофа свих времена, а у новије време и лингвиста (в. Ивић 2001II:

⁴ Слично се приступа категорији рода и неутруму и са општелингвистичког аспекта:

- „**неутрум** [...] средњи род; именица средњег рода; ознака ствари које не могу наступити као вршиоци радње (које нису ни мушкога рода ни женскога); **средњи род**, *genus neutrum* „ни један ни други, тј. ни мушки ни женски род“ (Симеон);

- „род - типични формални контрасти: мушки, женски, средњи, живи, неживи; типична значења: мушко, женско, бесполно, живо биће“ (Кристал: 93);

- „Род је у основи начин класификације именичких речи. У неким језицима род у различитој мери корелира са полом живих бића, па се разликује **мушки** и **женски**, а често и **средњи** род. Када је таква корелација изразитија, говори се о **природном** роду [...]. Ако поменуте подударности већином нема, него се и неживо произвољно класификује као мушко, женско или средње, то је **граматички** род“ (Бугарски 2003: 149).

- Средњи род се у руској граматичкој издваја од мушког и женског. Експлицитно се констатује и да „категорија рода у одушевленных существительных – названий лиц имеет свою семантическую характеристику: слова мужского рода называют существа мужского пола, слова женского рода – существа женского пола“ (Руска граматика: 466-467).

201), - у античком добу је издвојена трочлана категорија рода. У основи, јасно је да би и са данашњег граматичког становишта била сасвим прихватљива давна, Аристотелова (2002: 93) констатација: „Од именица једне су мушкога, друге женскога, а треће средњег рода”. Наведено се запажање у данашњим граматикама, евентуално, допуњава повезивањем рода са облицима конгруентних речи, уз подвлачење разлике између тзв. природног и граматичког рода. У већини извода из савремених граматика је занемаривана чињеница да мушки и женски род, за разлику од средњег, почивају на семантичкој подлози везаној за разликовање полова у природи, за категорије *мушког* и *женског*. Нигде се експлицитно не истиче ни да се разликовање природног и граматичког рода, као и општа подела именица по роду као полазиште за морфолошку класификацију свих именица, - заснива на два критерија: (1) семантички - применљив код именица које означавају јединку из семантичке класе живих створова, и (2) морфолошки, или и морфосинтаксички - применљив на све именице. Превиђа се чињеница и да обележје рода, које је код једних именица обично двоструко артикулисано (лексичко-граматички и семантички: *јелен* - *кошута*, *радник* - *радница*), а код других једноструко (лексичко-граматички: *зид*, *село*, *кућа*, *нећ*), - постаје главно средство за уобличавање и стабилизацију именичких форми (исп. *бицикл/бицикла/бицикло*; *пијац/пијаца*, или диј. *maj реч/та реч* и сл.). Прихватајући да „не постоји морфологија изван значења“ (Сосир 2004: 103), задржаћемо се на семантичком критерију.

1) Неспорно је да полазну основу за појаву рода у језику чини разликовање полова у природи и битност тих разлика код одраслих бића.⁵ Податак о полу садржан у лексичком значењу оваквих именица пресудно утиче и на тип њихових парадигматских (деклинационих) обележја. Називи за бића мушког пола имају њима својствена морфолошка обележја, различита од оних којим се карактеришу имена истоврсних бића женског пола, те једни према другима и семантички и формално-граматички стоје у бинарном опозитном односу. Ако је именица ознака за појединачно биће у чијем је именовању полна спецификација његова супстанцијална карактеристика, у српском је

⁵ Исп. „Људи су најприје гледали сами себе и, примијетивши једну изванредно важну разлику, а то је да постоје два пола, просудили су сходним да мијењају исте придјеве“ (Порт-Ројал: 107); или „службе жена су у женском роду, као *mater*, *uxor*, *regina* итд., јер подразумева ријеч *mulier*“ (Исто: 109).

језику та опозитност доследна (*мушарац : жена, дечак : девојчица, јелен : кошута, лав : лавица* и сл.). Када у називу јединки одређене врсте изостане ова опозиција, не можемо говорити о природном роду тих именица јер оне у свом лексичком значењу тада не садрже сему „пол“ (нпр. *змија, веверица, гавран*). То говори да граматичке ознаке мушког и женског пола не постоје у граматички као самостални ентитети, већ само у међусобној корелацији. Сема пол изостаје увек кад се именица употреби као ознака врсте (нпр. *говедо, лисица, патка, вук, човек*), као што је нема ни у колективним именицама (нпр. *деца, чељад, крдо, јато, чопор*).

На другој страни, ако назив за људско биће мушког пола не изражава његова супстанцијална својства, већ је својеврсни релатив или има релационо значење, он према себи често нема женски корелатив типа *брат : сестра, кум : кума, роб : робиња, господар : господарица, учитељ : учитељица*. Када је у значењу таквих именица нека друга семантичка компонента битнија од самог податка о полу, кад је податак о полу ирелевантан, или је непожељно његово двоструко истицање (нпр. улога у друштвеним односима - *судија, владика, војвода, старешина*; хипокористичност, или каква емотивна компонента - *тата, деда, ујка, мушкарчина, јуначина* и сл.), - граматичко обележје рода често не прати лексичко значење тих именица.⁶ У градијенцијском односу према наведеним именицама стоје називи за одрасла лица из категорије *nomina attributiva*, код којих је атрибутивност базична семантичка компонента (нпр. *пијаница, будала, скитница, свађалица, пропалица*), и које ни у свом лексичком значењу не садрже податак о полу, већ само општи податак „(одрасло) људско биће“.⁷ У процесу уланчавања језичких јединица, односно у говору,

⁶ Именице са значењем одраслог, тј. полно дефинисаног људског бића и морфолошким обележјима средњег рода (као *момче, девојче*) посебна су појава, и могућа су последица страних језичких утицаја (в. Радић 1987). На другој страни, образовања са завршетком *-ло* (*зановетало, блебетало* и сл.) бивају двоструко стилски маркирана: завршно *-ло* с једне стране асоцира на опредмећење лица (исп. *солило, сврдо*), а са друге на облик неутрума радног глаголског придева и имперсонализацију (*зановетао, -ла, -ло*).

⁷ Називи за одрасла људска бића без семе 'пол' најчешће су женског рода (*будала, скитница, незналица*). У руској се граматички род тих именица означава термином „общий род“ (Руска граматика: 466). Термином „општи или заједнички род“ означаван је у прошлости и род у називима животиња без диференцијације по полу: „Оно што се назива опћи или заједнички род није толико опћи као што граматичари мисле, јер он тачно пристаје само неколиким именима животиња,

род тих именица, тј. пол именованих лица се сигнализира, или у целости исказује облицима конгруентних речи. Висок степен атрибутивности каткад податак о полу чини потпуно ирелевантним. Ове особине назива за лица у српском језику, са померањем „из средишњег језгра стабилног граматичког понашања према мање правилној периферији“ илустративан су пример за градијенцију у језику (в. Кристал: 92). Наведене именице из категорије *nomina attributiva* и значењем и употребом се приближавају придевима (исп. *човек скитница, птица селица*).⁸

2) Међу именима живих створова постоје и она која у свом лексичком, односно појмовном значењу не садрже податак о полу. Сем одсуства податка о полу, односно неутралности у погледу пола, ове именице повезују и њима својствене семантичке компоненте:

којима се у грчком и латинском придружују мушки и женски придјеви “ (Порт-Ројал: 109). Граматичари Порт-Ројала су заступали уверење да различитост придевских завршетака “није ознака рода – јер се род може тицати само супстанције – него показатељ конструкције” (Исто: 355).

⁸ Запажа се и да граматика српског језика допушта да именице са значењем одраслог људског бића мушког пола буду уобличене као именице ж.р, док се обрнут однос доскора није бележио. Екстралингвистички разлози, пре свега промењена улога жене у друштву, условили су промене у значењу, а потом и колебања у употреби великог броја именица м.р. из категорије *nomina agentis* и *nomina professionalia* које према себи нису имале женски корелатив. Чињеница да су носиоци тих делатности с почетка бивали углавном мушкарци, условила је да се узгред, граматичким средствима, преноси и тај податак (*писац, редитељ, психолог* и сл.). Са укључивањем жена у обављање тих делатности изграђена је свест о равноправној и једнаковредној способности оба пола у тим пословима, што је у језику данас сасвим адекватно исказано изостанком корелатива по роду (исп. *адвокат, лектор, писац, борац*, у поређењу са раније утврђеним опозицијама типа *домаћин : домаћица, учитељ : учитељица, професор : професорица / професорка*). Овакво је стање последица чињенице да се језичка значења, пре свега значења именица, мењају у складу са социјалним факторима, и да те промене у граматици налазе свој одговарајући одраз. Стога су новопромовисане изведенице типа *психолошкиња, боркиња, суткиња/судиница, лекторка/лекторица, посланица* и сл., у супротности са идејом о равноправности полова, јер инсистирају на податку о полности и представљају основу за стварну полну дискриминацију. Оне рађају ретроградну помисао да се и образовање и делатност одраслих лица може/мора диференцирати у складу са полом (*психолог : психолошкиња, правник : правница, судија : судиница, адвокат : адвокатница, посланик : посланица* и сл.). Из овог угла гледано, чини се да су ововремене тежње феминистички расположених културних посленика за изналажењем женских корелатива за носиоце друштвених функција и занимања у бити својој антифеминистичке.

„младо (неодрасло/мало) живо биће“ (*дете, јање, лане, пиле, маче, мече, анђелче, ђаволче*). Са аспекта антропоцентризма, разлике у полу су небитне разлике између младих бића која су могла и могу бити предмет човековог интересовања. Помоћ или корист која се од младог бића може очекивати, као и брига и нега која му се мора поклонити, нису условљени полом, већ узрасним добом. Полазећи од чињенице да је човек увек свестан полности свог новорођеног детета, односно детета из своје породице (да му је она сама по себи често и важна), а ипак га назива *дете*, тешко је прихватити уврежену граматичку теорију према којој је неутрум формиран као последица неразликовања, односно недовољне издиференцираности полова у природи. Такво разумевање неутрума вероватно је и условило непримерену употребу атрибута *средњи* у граматичкој номенклатури речи ових карактеристика, који је у ранијим периодима експлицитно везиван за пол (исп. „*srednji spol, neutrum*“, Шулек, према РЈАЗУ: *rod*).

Са становишта језичког система, нема оправдања да се именице са овом семантичком компонентом, неутралне на податак о полу, стављају у исту хијерархијску раван са именицама мушког и женског рода, и да се говори о трочланом систему рода у било ком језику. Није добро именице ових карактеристика везивати ни за дословно значење латинског термина *ne-uter* „ни један ни други“, „ни мушко ни женско“ (исп. Симеон: *neutrum*), јер то има директну импликацију да је реч о нечему трећем, са обележјима неког трећег, „средњег“ рода (= „средњег“ пола).⁹ Тиме се замагљује системски важна чињеница да именице тзв. *средњег рода* не садрже у свом значењу сему „род, пол“, односно да су на род (= пол) неутралне, те да је, као такав, неутрум способан да преузима низ посебних, са именичким родом неповезаних системских функција.

Наставна пракса показује да уобичајени приступ категорији рода не доприноси ваљаном разумевању језичког система у образовању, јер замагљује природу односа између језика и стварности.

⁹ У РМС се, на пример, не бележи ниједно значење придева *средњи* које би могло потпуно одговарати ономе што је неутрум у језику. Исп. 1. „који је једнако удаљен од крајева чега, који је у средини између две крајње тачке, две линије, два предмета, два лица и сл.“, 2. „који се налази између двеју величина [...] или двеју особина, који се ничим нарочито не истиче, осредњи“, 3. „који се добија дељењем збира више величина на њихов процентуални количник, просечан, обичан, типичан“ (РМС: *средњи*). На другој страни, међу значењима именице *род* бележи се и *спол*, „уопће“ и „граматички“ (РЈАЗУ: *rod*).

У том је смислу илустративно како категорију ср.р. објашњава студент Учитељског факултета у Јагодини: „Именице *дете* и *теле* су средњег рода јер означавају бића средњег пола“ (писмени део испита из Српског језика, јун 2005). Из искуства ми је познато да оваква тврђења нису ретка, да карактеришу различите образовне нивое и да се, једном усвојена, врло тешко напуштају. Она нису последица веровања да *дете* или *теле* има неки трећи пол, различит од мушког и женског, већ су одраз стечених уверења да граматика нема разумну логику.¹⁰ Чињеница да категорија неутрума не садржи податак о полу сакривена је постојањем термина *род* у њеном називу. Како је у фази раног формирања појмова тешко код ученика развити свест о односима између појмовне и граматичке сфере (в. Лурија 2000: 100-101), као и о условном значењу термина у појединим научним дисциплинама, - поред друкчије, бинарне прерасподеле чланова категорије рода (m-f : n), било би добро покушати и са увођењем неког адекватнијег термина за необележени опозитни члан.¹¹ Свакако би било корисно избећи да се у програме за млађе разреде експлицитно укључује категорија неутрума, посебно не на начин на који се то данас чини.

III. Изостанак податка о полу омогућује неутруму да као морфолошко обележје по роду променљивих речи преузима низ посебних, врло важних системских функција. Значај тих функција неутрума у многим језицима, чак и у онима који су изгубили неутрум као обележје именица, условио је да се за те употребе веже основна, „појмовна функција неутрума“ (Клајн 2000: 110). Чини се, ипак, да српски језик пружа довољно материјала који указује на то да је извориште неутрума, паралелно са тим и његова појмовна функција, примарно везана за „младо биће, без податка о полу“, да је сема „- пол“ омогућила све остале његове функције. Независно од тога шта је

¹⁰ Ако је за утеху, изгледа да сличан однос према граматици свога језика имају деца и у другим државама, нпр. у Енглеској. И поред мишљења да граматика више није „сувопаран, досадан и непријатан предмет“, да су прошла времена када се она памтила „као мртав, безначајан предмет“, констатовано је да „у многим школама граматика и даље пати од тога што се учи на заобилазан начин (ако се где уопште и учи!)“. Кристал: 89.

¹¹ Можда је у овом случају и страни, семантички непрозиран термин *неутрум* бољи од термина *средњи род*, мада то ствара неравнотежу према домаћим терминима *мушки род* и *женски род*.

основна појмовна функција неутрума, јасно је да му „необележеност“ омогућује „да означава оно што је опште и неодређено“ (Исто: 110). Улогу неутрума да поред низа других језичких функција¹² означава у говору оно што је опште и неодређено, илустроваћемо неколиким његовим, делом већ уоченим граматичким функцијама.

1) Придеви у неутруму са акценатским модификацијама у српском језику лако попримају прилошке функције и значења.¹³ Тим се обликом јасно назначавала разлика између прилога као неконгруентне речи, који је превасходно усмерен на глаголски садржај и никад се не може везати за именицу која означава јединку (независно од тога припада ли она категорији живо или неживо: исп. *много људи, много цвећа/цветова; мало хлеба, мало деце / мало дечака / мало девојчица*) – и придева као конгруентне речи која увек изражава својство конкретног именичког појма (*мало дете*).

2) У обележавању интерперсоналних односа (улога у комуникативном чину), именице које у свом лексичком значењу не садрже податак о полу имају врло ограничену улогу. Бића означена именицом неутралном на пол никада нису персоне и као таква не наступају у првом или другом лицу.¹⁴ Када се биће на које је упућено

¹² Изгледа да нарочито важну улогу неутрум има у области творбе сложених речи. Први члан сложених придева редовно се уобличава неутрумским завршетком (исп. *светлоплав, старосрпски, једнобојан*, али и *двосрук* и сл.). Са неутрумском морфемом (-о/-е) у улози неутрализације превремене информације о роду може се повезати и тзв. спојни вокал о/е у именичким сложеницама (исп. *југоисток, миротворац, душебрижник*, али *морепловац* и сл.).

¹³ У Руској граматици (398-399) се прилози типа *быстро, смело, певуче* тумаче као прилози изведени од придева суфиксом -о/-е. Оваква творба се, ипак, пре може подвести под конверзију, начин творбе без морфолошко-структурних поступака. У српској граматици се јасно констатује да прилози за начин и количину постају најчешће од придева у облику средњег рода (Станојчић/Поповић 2002: 125), али се у творбу речи претварањем (конверзијом) углавном не укључују (Исто: 134, Ковачевић/Савић 2005: 65-66; исп. Клајн 2003: 385). У великом броју примера прилог је облик са акцентом придева одређеног вида, без за њега карактеристичне постакценатске дужине (*брзб: брзо, лепб: лепо, јакб: јако* и сл.). Дистинкцију *прилог: придев одређеног вида у неутруму* додатно обезбеђују оштре функционалне разлике ове две класе речи.

¹⁴ Са овим је свакао у вези и појава да од имена живих створова само именице ср. р. не разликују у једнини номинатив и акузатив, односно, формално не могу обележити разлику између функције субјекта и објекта. Та морфосинтаксичка

таквом именицом самоиспољи, а то је по природи ствари својствено само детету, оно се кроз самоиспољавање персонализује као особа са јасним карактеристикама пола, мушког или женског, које се исказују граматичким средствима. Примера ради, ако родитељи устврде нешто за дете (нпр. *Ово дете је направило страшан лом*) и изазову његову реакцију, оно ће у тој реакцију нужно испољити своју полност (*Нисам то урадио / Нисам то урадила*). Дакле, неутрум се губи у вези са лицем, нестаје у тренутку у коме биће постане персоне. То је оно што условљава да се у 1. и 2. лицу глаголских облика са партиципом не појављује неутрум (**Ја бих устало, *Устало си*). Ако се и појави, искази са неутрумом у 1. или чешће 2. лицу ће увек имати емотивну подлогу, биће стилски маркирани, као што је емотивно обојена свака граматичка несагласност са полом дате персоне. На лексичком плану бележимо нпр. ословљавање мушког детета са *ћерко/ћеро*, или женског са *сине*. Исти тип појаве испољава се и на граматичком плану, у емотивном обраћању женској особи нпр. са *Јеси ли (ми) се уморио / Јеси ли (ми) се уморило* или мушкој са *Јеси ли (ми) се уморила / Јеси ли (ми) се уморило*. Истом типу емотивног бојења исказа припадала би и изјава женске особе: *Ја сам (ти) се уморио*. Са етичким дативом личне заменице или без њега, ови искази ће у конкретним комуникативним оквирима увек преносити висок степен емотивности.

3) Чињеница да се у 1. и 2. лицу сложених глаголских облика не појављује неутрум омогућава да се имперсоналне и имперсонализоване ситуације у српском језику обележавају управо неутрумом као пратећим обележјем трећег лица једине (*Загрмело је, Ретко се путовало* и сл.; исп. *Скупило се пуно света*). За овај конституентски облик глагола у имперсоналним реченицама користи се управо термин „неутрални (безлични, имперсонални) облик“ (Станојчић/Поповић 2002: 251). Иста граматичка обележја има предикат имперсоналних реченица и у другим словенским, и не само словенским језицима (в. Клајн 2000: 116-117). Ову граматичку појаву они који усвајају граматику на различитим образовним нивоима разумевају доста површно. Појаву трећег лица јд. и ср.р. у имперсоналним реченицама по правилу схватају као случајан одабир (као што сматрају да прилози случајно постају од придева у облику ср.р.). Не разумевају је пре свега

дистинкција је очито била неопходна ознакама за одрасла бића, али не и за младунчад.

из разлога што су навикнути да средњи род рангирају у исту хијерархијску раван на којој су мушки и женски, и што им није представљено да је средњи род, уствари, „не-род“.¹⁵

4) Неутралност на податак о полу омогућава и именичку и сваку другу (сем придевске) употребу заменица у неутруму са различитим референцијалним функцијама (в. Клајн 2000: 111-118). Примери употребе демонстративних заменица у неутруму у реченицама типа *То сам знала, То је мој брат, То је Милица, То је моје дете* нису ни по чему необични јер не илуструју ништа друго до неутралност на пол заменице у неутруму, а самим тим и способност да реферише све, и оно што може, и оно што не може бити полно обележено. Стога ни заменицу у примеру *То је моје дете* не можемо схватити као конгруентну реч, јер бисмо у истим комуникативним оквирима исту релацију могли идентификовати употребом личних заменица, и имати аналогне конструкције *Он је моје дете/Она је моје дете*, али не и конструкцију **Оно је моје дете*. Демонстративне заменице своје функције остварују у конкретној комуникативној ситуацији: са подразумевањем (и знањем) како говорног тако и ванговорног контекста, са свешћу о односима међу учесницима у комуникацији, - са свим њиховим чулима и способностима, а не само са способношћу говора.¹⁶

IV. Дакле, неспорно је да категорија рода почива на податку о полу и да је уграђена у читаву језичку структуру, а у говору се преноси различитим језичким средствима, помало латентно, без мисаоног

¹⁵ Поимање имперсоналних реченица отежава и начин на који је у граматикама представљено треће обележје имперсоналности, лексема *се*, односно, са њом повезана тзв. *заменаца за свако лице*, која се сврстава у групу личних именичких заменица.

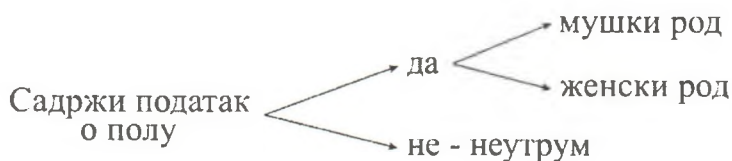
¹⁶ Уосталом, исте врсте подразумевања су условиле да податак о полу не садрже заменице за 1. и 2. лице, или глаголи у презенту и другим глаголским облицима који примарно значе лично доживљену радњу (аорист, имперфекат). Тај податак је у примарним (природним) комуникативним оквирима видљив. Значај интерперсоналних односа и удела просторног и временског оквира у коме се комуникација одвија замагљује коришћење писаног материјала за анализу системских појава у језику, скрива језичку суштину. Битне одлике језичког система су видљиве само у говору. Само норма, неутрално језичка или стилистичка, за корпус своје анализе може, као једнако важан, имати и писани и говорни текст.

ангажовања. Пођимо од чињенице да у српском језику имамо две битно различите групе именица које се односе на живе створове:

1) Именице мушког и женског рода у свом лексичком значењу садрже податак о полу, који је обично прецизиран или морфолошким обележјима самих именица, или/и другим језичким средствима (облицима конгруентних речи); и

2) Именице које у свом лексичком значењу немају податак о полу, и чије је одсуство доследно морфолошки обележено (завршетком *о/е*).

Ово упућује на закључак да генерички појам рода у српском језику садржи два напоредна члана: један маркиран (именице мушког и женског рода), и један немаркиран (неутрум), - што је тип привативне опозиције. На овај начин би се још једна трочлана подела у нашој граматичкој могла заменити бинарном поделом и уклопити у захтеве савременог лингвистичког описа, на чему се последњих година све више инсистира (исп. Поповић 2003: 8). По моделу на који је шематски представљен генерички појам лица,¹⁷ могуће је представити и појам рода:

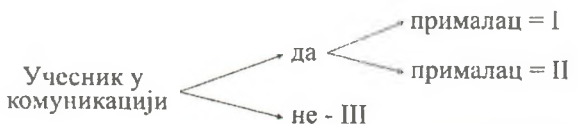

Са овог би се полазишта јасније уочиле карактеристике ужих појмова и потпуније сагледавале њихове функције у језичком систему.

*

Да непоменемо, на крају, да су представници појединих утицајних, до данас признатих граматичких школа указивали на

17

(Клајн 2000: 97)

неадекватност трочлане поделе именица по роду. Таквој су се подели посебно оштро супротстављали граматичари Порт-Ројала, који су, слично данашњим когнитивистима, сматрали да је за разумевање темеља граматике нужно „познавање онога што се догађа у нашем духу” (Порт-Ројал: 81). Прихватајући оправданост разликовања м. и ж. рода, што је „заједничко свим језицима кад је у питању род” (Исто: 113), они су оспоравали сврсисходност увођења трећег члана: „Грци и Латини измислили су један трећи род назвавши га *средњим* као род који није ни мушки ни женски. То су увели не ослањајући се на разум, као што су могли учинити да су средњем роду приписали именице које немају никакве везе с мушким или женским сполом” (Исто: 113).

Коришћени извори и цитирана литература:

- Аристотел 2002: Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Dereta, Beograd.
- Барић/Лончарић 1979: Eugenija Barić, мр Мијо Лончарић..., *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Бугарски 2003: Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa- Biblioteka XX vek, Beograd.
- Вукасановић 2005: мр Јован Вуксановић, *Српски језик за други разред основне школе*, Народна књига, Београд.
- Драгићевић 2005: Рајна Драгићевић, *Српски језик за 4. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Ивић 2001II: Milka Ivić, *Pravci u lingvistici II*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Јовановић 1999: Славица Јовановић, *Читанка са основним појмовима о језику за 2. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Јовановић 2005: Славица Јовановић, *Српски језик за 2. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Јовановић/Милатовић 1999: Славица Јовановић, Вук Милатовић, *Од речи до реченице*, *Српски језик за 2. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Клајн 2000: Иван Клајн, *Лингвистичке студије*, Партенон, Београд.
- Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Граматика српскога језика за основну школу*, Српска школска књига, Београд.

Ковачевић/Савић 2005: Милош Ковачевић, Бранко Савић, *Српски језик и култура изражавања за девети разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.

Ковачевић/Тешановић 2005: Милош Ковачевић, Драго Тешановић, *Српски језик и култура изражавања за пети разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.

Кристал: Deјvid Kristal, *Kemбричка enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd 2000.

Летић 2005: Добрила Летић, *Српски језик и култура изражавања за 8. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Лурија 2000: Aleksandar R. Lurija, *Jezik i svest*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Милатовић/Јовановић 2005: Вук Милатовић, Славица Јовановић, *Српски језик за 3. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд (1998).

Минових/Ајанових 1981: Dr M. Minović, M. Ajanović, *Srpskohrvatski / hrvatskosrpski jezik*, Svjetlost - Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.

Николић/Николић 2000: Милија Николић, Мирјана Николић, *Српски језик и култура изражавања за 4. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Николић/Станојчић/Кликовац 1997: Љиљана Николић, Живојин Станојчић, Душка Кликовац, *Језик и језичка култура 2*, Стручна књига, Београд.

Поповић 2003: Љубомир Поповић, *Трочлане поделе у граматицима М. Стевановића*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 32/3, МСЦ, Београд, 7-19.

Порт-Ројал: PORT-ROYAL, *Орџа и образложена граматика*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2000.

Радић 1987: Првослав Радић, *Творбено-семантичке особености изведница са суфиксом -че на делу балканизираних јужнословенских говора*, Анали Филолошког факултета, 18, Београдски универзитет, Београд, 227-236.

Радић 2004: Јованка Радић, *Граматичке категорије у настави српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 33/1, МСЦ, Београд, 191-202.

РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880-1976.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад 1973.

Руска граматика: *Русская грамматика, том I*, Академия наук СССР – Институт русского языка, Москва 1980.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.

Симић 1996: Радоје Симић, *Српска граматика за средње школе*, МХ “Актуел”, Београд.

Сосир 1977: Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd.

Сосир 2004: Ferdinand de Sosir, *Spisi iz opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.

Станојчић/Поповић 2002: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.

Тежак/Бабић 2003: Stjepko Težak, Stjepan Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika, Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.

Читанка за други разред основне школе, Креативни центар, Београд 2005.

Jovanka Radić

NEUTER GENDER – THE TERM AND THE FUNCTIONS IN A
LANGUAGE SYSTEM

Summary

The paper deals with the term *neuter gender*, as well as with the treatment the *neuter gender* has had so far in various grammar books. Instead of a common three-member system, the author in the grammatical category of noun gender makes a two-member opposition of a privative type: 1. a marked opposed pair whose members may be in accord with the sex seme (masculine gender vs. feminine gender), and 2. unmarked member representing nouns that do not contain sex seme (neuter gender). Due to its neutral gender data, neuter takes over a number of different grammatical functions in the language system, which are not in direct relation to nouns and noun gender.